

KS. EDWARD WISZOWATY

ANNA ZELLMMA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

PATRIOTYZM JAKO WARTOŚĆ W PRZEPOWIADANIU HOMILIJNYM I KATECHETYCZNYM – KONTEKST POLSKI

Od 1 maja 2004 roku Polska stała się pełnoprawnym członkiem Unii Europejskiej, a wydarzenie to uznane zostało za jedno z najdonioślejszych w jej najnowszych dziejach. Dzięki temu z jednej strony dzisiejszy poziom życia obywateli Polski znacznie zbliżył się do standardów ogólnoeuropejskich, co stanowi w znacznej mierze skutek tzw. polityki spójności, z drugiej natomiast od początku procesu integracyjnego pojawiało się szereg pytań (skutkujących obecnie wręcz konfliktami z najwyższymi urzędami unijnymi) związanych z pojęciem suwerenności dotąd rozumianej jako niezależność państwa od jakichkolwiek wpływów zewnętrznych i jego wyłączna kompetencja w sferze regulowania wszystkich relacji wewnętrznych¹. W sposób oczywisty pytania te dotyczą również kwestii patriotyzmu. Zanim podjęte zostanie zagadnienie aksjologicznego wymiaru treści patriotycznych w obecnym przepowiadaniu homilijnym i katechezie, trzeba więc odpowiedzieć na podstawowe pytanie, czy postawa patriotyczna i mówienie o patriotyzmie w zmienionym kontekście historycznym mają jeszcze sens, co więcej, czy podejmując taki temat nie narazimy się na zarzut sprzyjania tendencjom nacjonalistycznym i antyeuropejskości². Nieżyjący już prof. Leszek Kołakowski w tym kontekście pytał: „Czy [...] zakładając dalsze trwanie tożsamości narodowych, możemy obok nich albo ponad nimi zbudować tożsamość europejską? Czy taka tożsamość istnieje, a jeśli nie, czy należy jej sobie życzyć? Czy powstała albo powstać może rzecz taka jak patriotyzm europejski?”³. Pytanie o wartość treści patriotycznych w homilii i katechezie wymaga uwzględnienia jeszcze szerszego kontekstu. Trzeba bowiem rozważyć, czy w świetle słów św. Pawła: „Nie ma już Greka ani Żyda, obrzezania ani nieobrzezania, barbarzyńcy, Scyty, niewolnika,

¹ Zob. w tym kontekście np. *Polska w nowej Europie: 10 pytań o przyszłość / na temat członkostwa Polski w Unii Europejskiej wypowiadają się M. Zieliński [et al.]*, red. R. Budnik, M. Góra, Gliwice: Wydawnictwo „Wokół nas” 2002; *Państwa – Kościoły – Policje w integrującej się Europie*, red. E. Wiszowaty, Szczytno: Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie 2007.

² Zob. H. Skorowski, *Patriotyzm wyzwaniem współczesności*, „Niepodległość i Pamięć” 22/1 (2015), s. 12.

³ L. Kołakowski, *Niepewność epoki demokracji*, Kraków: Znak 2014, s. 224.

wolnego, ale wszystkim we wszystkich jest Chrystus” (Kol 3,11)⁴, chrześcijanin w ogóle może (powinien) być patriotą? Którą ojczyznę ma on przede wszystkim kochać i dla której poświęcać się, skoro apostoł narodów pisze: „Nasza zaś ojczyzna jest w niebie [...]” (Flp 3,20). Wydaje się, że dopiero pozytywna odpowiedź na te pytania może stanowić podstawę do podjęcia analiz dotyczących obecności treści patriotycznych w przepowiadaniu homilijnym i katechezie.

PATRIOTYZM – WARTOŚĆ I POSTAWA CHRZEŚCIJAŃSKA

Tradycyjne pojęcie patriotyzmu uformowało się w Polsce w kontekście tradycji powstańczej i walk o niepodległość, chociaż nie powinno się zapominać o wpływie wzorców ukształtowanych w cywilizacji łacińskiej, że wymienimy tylko tytułem przykładu chociażby znaną sentencję Horacego *Dulce et decorum est pro patria mori*⁵ czy średniowieczny epos *Pieśń o Rolandzie*⁶, opiewający odwagę, niezłomność i bohaterstwo chrześcijańskiego rycerza. Jan Kochanowski – poeta renesansu – odwołując się do wzorców antycznych, w „Odprawie posłów greckich” wyraził swój niepokój z powodu nieudolności i przekupstwa władzy oraz prywaty obywateli, zwracając w ten sposób uwagę, że postawa patriotyczna to nie tylko bohaterstwo na polu walki⁷. Istotną treść patriotyzmu stanowi więc miłość do ojczyzny wyrażająca się gotowością poświęcenia dla niej własnego dobra, nie wyłączając zdrowia i życia⁸. Tak rozumiany patriotyzm stawał się wielką cnotą i wartością przede wszystkim wtedy, gdy ojczyzna była zagrożona i trzeba było jej

⁴ Por. Gal 3,28: „Nie ma już żyda ani Greka, nie ma niewolnika ani wolnego, nie ma mężczyzny ani kobiety, ponieważ wszyscy jesteście jedno w Chrystusie Jezusie”; Hbr 13,14: „Nie mamy tu bowiem trwałego miasta, lecz dążymy do przyszłego!”.

⁵ Quintus Horatius Flaccus, *Carmina III 2,13*; tłum. pol.: *Słodko i zaszczytnie jest umrzeć za ojczyznę*. Elegie patriotyczne Tyrtajosa (Tyrteusza) – VII w. p. Chr. – zagrzewały Spartan do walk z Messenńczykami: *Rzecz to piękna zaprawdę, gdy krocząc w pierwszym szeregu, Ginie człowiek odważny, walcząc w obronie ojczyzny*; (przekład W. Appel). Zob. M. Adamczyk, B. Chrzastowska, J.T. Pokrzywniak, *Starożytność – oświecenie. Podręcznik literatury dla klasy pierwszej szkoły średniej*, Warszawa: WSiP 1987, s. 49.

⁶ Najstarszy francuski epos rycerski *La Chanson de Roland*, tłum. pol. T. Boy-Żeleński, *Pieśń o Rolandzie. Wedle rękopisu oxfordzkiego w opracowaniu Józefa Bédiér*, Warszawa: Biblioteka Boya 1938; zob. i por. M. Abramowicz, *Pieśń o Rolandzie*, w: EK, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin: TN KUL 2011, kol. 536-537.

⁷ Zob. J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej*, Kraków: PIW 1974, s. 174-198.

⁸ Por. Leon XIII, Encyklika *Sapientiae christianae*, 5: „[...] Społeczeństwo, w którym się urodziliśmy i wychowaliśmy, z natury zobowiązani jesteśmy kochać szczególną miłością i to tak, że każdy prawy obywatel musi być gotów ojczyznę swą nie tylko bronić, ale nawet, gdy potrzeba, radośnie śmierć za nią ponieść [...]” (tłum. pol. on-line: http://www.nonpossumus.pl/encykliki/Leon_XIII/sapientiae_christianae/sc.php [dostęp: 17.03.2018 r.]).

bronić lub wręcz walczyć o odzyskanie niepodległości. Ci, którzy podejmowali tę walkę nie licząc się z osobistymi ofiarami i narażając się na prześladowania, utratę majątku, zsyłkę na Sybir, a nawet na śmierć, czczeni są jako narodowi bohaterowie. Arcybiskup Antoni Szlagowski (1864-1956), profesor, rektor Uniwersytetu Warszawskiego (1927-1928), a jednocześnie wielki kaznodzieja, tak opiewał ich ofiarę: „Jedni z nich na polu bitwy życie swe położyli i znaleźli grób cichy gdzieś na polanie leśnej, lub na miedzy przydrożnej; drudzy marli pod nahajkami, innych rozstrzelano, inni wreszcie kończyli na szubienicy. Bo na szubienicy wtedy ginęli najlepsi synowie Ojczyzny, mężowie tej miary, co Traugutt Romuald”⁹. Walka ta i ofiara miały zazwyczaj charakter beznadziejny¹⁰: „Powstanie Styczniowe brzemieniem klęsk i krzywd niesłychanych zważyło się na barki nasze. Pozostało ono w pamięci następnych pokoleń, jako wspomnienie bohaterskich, ale beznadziejnych zapasów”¹¹ – kontynuował wielki mówca – jednakże stworzyły glebę, na której w końcu wzeszło ziarno niepodległości. Patriotyzm ten określany niekiedy jako narodowy (w odróżnieniu od regionalnego i lokalnego¹²) odznaczał się wielkim ładunkiem emocjonalnym, bez którego powstańcze zrywy w ogóle nie byłyby możliwe¹³. Pojmowany on był jako wartość i obowiązek nadrzędny, nie równający się z żadnym innym. Jednakże kolejne klęski pobudzały do refleksji nie tylko nad sensem tych powstańczych zrywów, ale także nad samą istotą patriotyzmu. Zarówno wątpliwości z tym związane, jak i ówczesne koncepcje postawy patriotycznej odzwierciedlają między innymi postaci literackie Konrada Wallenroda i Kordiana wykreowane przez wieszczów narodowych Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Za pierwowzór literackiego Konrada Wallenroda posłużyła Mickiewiczowi autentyczna postać żyjącego w XIV wieku wielkiego mistrza krzyżackiego Konrada von Wallenrode. Umieszczając akcję tej powieści poetyckiej w czasie wojen krzyżackich, autor wyraża jednocześnie dylemat współczesnych mu Polaków: czy dla realizacji wzniosłego i szlachetnego celu, jakim jest niepodległość, wolno posłużyć się podstępem i zdradą, a więc środkami nieetycznymi. *Konrad Wallenrod* z jednej strony trafnie ukazywał dramatyczną sytuację etyczną spiskowców przygotowujących powstanie listopadowe, z drugiej natomiast stał się inspiracją

⁹ A. Szlagowski, *Mowa podczas nabożeństwa na rzecz Weteranów z 63-go r. powiedziana w kościele Św. Józefa Oblubienica dnia 17-go czerwca 1917 r.*, w: *Mowy narodowe*, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin: Księgarnia św. Wojciecha 1924, s. 24.

¹⁰ Zwycięski charakter miały jedynie powstania: wielkopolskie (1806 i 1918-1919), sejneńskie (1919) i II powstanie śląskie (1920).

¹¹ A. Szlagowski, *Mowa podczas nabożeństwa na rzecz Weteranów z 63-go r.*, s. 25.

¹² Zob. *Chrześcijański kształt patriotyzmu. Dokument przygotowany przez Radę ds. Społecznych przyjęty na 375. Zebraniu Plenarnym Konferencji Episkopatu Polski dnia 14 marca 2017 r.*, pkt 5. Pełny tekst on-line: <http://episkopat.pl/chrześcijański-kształt-patriotyizmu-dokument-konferencji-episkopatu-polski-przygotowany-przez-rade-ds-społecznych/> [dostęp: 13.03.2018 r.].

¹³ Zob. w tym kontekście: J. Szczurkowska, *Ja patriota: psychologia patriotyzmu*, Warszawa: Difin 2016.

do postawy już za życia Mickiewicza nazywanej wallenrodyzmem, dopuszczającej w walce o niepodległość działania spiskowe i konspiracyjne¹⁴. *Kordian* Słowackiego natomiast, opisując historię nieudanego spisku na życie cara Mikołaja I, wydaje się być polemiką z niehonorową walką o odzyskanie niepodległości, a drogę do tego celu widzi w całkowitym poświęceniu, co wyraża samo imię Kordian (dający serce). Dylematy związane z postawą patriotyczną możemy również prześledzić na przykładzie losów Cezarego Baryki, bohatera *Przedwiośnia* Stefana Żeromskiego. Akcja powieści toczy się najpierw w imperium carskim, następnie w odzyskującej niepodległość po I wojnie światowej Polsce i podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku. Na kanwie tych wydarzeń ewoluuje postawa pierwszoplanowej postaci powieści – od kosmopolity, poprzez powrót do żarliwego patriotyzmu (pradziad Cezarego brał udział w powstaniu listopadowym, wskutek czego utracił majątek), by na końcu, w obliczu biedy w jakiej żyły szerokie warstwy ówczesnego polskiego społeczeństwa, znaleźć się na pozycjach rewolucyjnych. Warto zauważyć, że patriotyzm wyrastający z żywego doświadczenia, czym jest życie bez własnej państwowości, właściwie nigdy w Polsce nie przybrał postaci nacjonalizmu¹⁵, lecz wprost przeciwnie, był postawą otwartą, wyrażającą się w hasło „Za wolność naszą i waszą”¹⁶. Niezależnie od dylematów i wątpliwości wyrażanych przez polskie środowiska patriotyczne w XIX w., dwudziestolecie międzywojenne uformowało pokolenie Polaków umiejących myśleć kategoriami dobra Ojczyzny jako dobra nadrzędnego, przed którym muszą ustąpić wszelkie partykularyzmy i sprawy osobiste. Ważną rolę w tej duchowej formacji odegrała niewątpliwie wciąż żywa pamięć nieodległej historii. Pokolenie to zdało egzamin z patriotyzmu, kiedy ponownie zostało poddane próbie podczas II wojny światowej, tworząc Szare Szeregi, Armię Krajową, Bataliony Chłopskie i wiele innych organizacji niepodległościowych, walcząc na różnych frontach na zachodzie oraz na wschodzie, ostatecznie zdra-

¹⁴ Por. J. Lasecka-Zielak, *Wallenrodyzm*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Ba-chórz, A. Kowalczykowa, Wrocław: Ossolineum 2002, s. 995.

¹⁵ „Charakterystyczne dla nacjonalizmu jest bowiem to, – pisał Jan Paweł II – że uznaje tylko dobro własnego narodu i tylko do niego dąży, nie licząc się z prawami innych. Patriotyzm natomiast, jako miłość ojczyzny, przyznaje wszystkim innym narodom takie samo prawo jak własnemu, a zatem jest drogą do uporządkowanej miłości społecznej”. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Znak 2005, s. 73.

¹⁶ Hasło to, które w pełnej wersji brzmiało: „W imię Boga za naszą i waszą wolność” i przypisywane jest Joachimowi Lelewelowi, po raz pierwszy znalazło się na sztandarze podczas manifestacji mającej miejsce 25 stycznia 1831 r. w Warszawie dla upamiętnienia dekabrystów (grupy rosyjskich rewolucjonistów wywodzących się ze sfer szlacheckich, która doprowadziła 26 grudnia 1825 r. (ros. *diekabr*) do wybuchu powstania antycarskiego. Sztandar ten przechowywany jest w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Podczas powstania listopadowego hasło to umieszczano na sztandarach w języku polskim i rosyjskim wraz ze znakiem czerwonego krzyża na białym tle. Do tego hasła odwoływali się również polscy żołnierze walczący na różnych frontach II wojny światowej. Zob. *Za wolność naszą i waszą*, on-line: https://pl.wikipedia.org/wiki/Za_wolno%C5%9B%C4%87_nasz%C4%85_i_wasz%C4%85 [dostęp: 17.03.2018 r.].

dzone, by znaleźć swój tragiczny epilog w losach Żołnierzy Wyklętych podczas zniewolenia komunistycznego.

Powróćmy jednak do pytania przedstawionego we wstępie do niniejszego artykułu: czy tak rozumiany patriotyzm, którego najszlachetniejszym przejawem jest poświęcenie życia dla dobra Ojczyzny, nie jest postulatem „na wyrost”, zwłaszcza że bezpieczny byt państwa polskiego nie wydaje się dzisiaj bezpośrednio zagrożony? Pytanie to jest o tyle zasadne, że z różnych stron dawały się i wciąż dają się słyszeć głosy o potrzebie redefinicji pojęcia patriotyzmu w kontekście zmieniających się uwarunkowań¹⁷ i pojawieniem się nowych jego koncepcji¹⁸. Przesłanki do odpowiedzi na nie możemy znaleźć zarówno w *Liście Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»*, napisanym z okazji dwustolecia pierwszego rozbioru Polski, jak również w Dokumentie Konferencji Episkopatu Polski przygotowanym przez Radę ds. Społecznych pt. *Chrześcijański kształt patriotyzmu*. W wyżej wspomnianym *Liście* biskupi polscy pisali: „Dla bezpiecznego trwania i rozwoju Ojczyzny konieczny jest zdrowy, w najlepszym [tego] słowa znaczeniu patriotyzm¹⁹. W dokumencie ogłoszonym 45 lat później biskupi polscy słusznie przypominają: „[...] Dojrzały patriotyzm rozumiany jako miłość bliźniego, solidarność, odpowiedzialność za los konkretnych ludzi, otwartość na współpracę z innymi, zdaje się być we współczesnym świecie jedną z recept na uczucia lęku, zagubienia i zagrożenia, którymi żywi się wiele ideologii – takich, które odrzucają istnienie więzi międzyludzkich, redukując człowieka do odizolowanego od innych indywiduum i takich, które odwołują się do języka nacjonalizmu”²⁰. W cytowanym *Liście* równie wyraźnie, a zarazem trafnie biskupi artykułują prawdę, że patriotyzm, to nie tylko męstwo na polu walki, ale także wymaganie od siebie „uczciwej pracy, solidności i praworządności, bezinteresowności i walki z prywatą”²¹. Niemal pół

¹⁷ Taką redefinicję sugerowały władze komunistyczne, proponując „patriotyzm socjalistyczny”, który łączyłby „postępowe” treści tradycyjnej postawy patriotycznej z ideologią socjalistyczną. Zob. o tym np. w: J. Itrich-Drabarek, *Etyka zawodowa funkcjonariuszy służb państwowych*, Warszawa: Difin 2016, s. 61-68; por. M. Michalik, *Patriotyzm – tradycja i współczesność*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1979; czym innym jest natomiast ogólnopolski program grantowy „Patriotyzm Jutra”, który służy odkrywaniu i upowszechnianiu wiedzy z zakresu historii Polski oraz wspieraniu inicjatyw angażujących społeczność w działania poświęcone pielęgnowaniu i promowaniu lokalnego dziedzictwa i kultury. Zob. Muzeum Historii Polski, *Patriotyzm Jutra*, on-line: <http://muzhp.pl/pl/c/1532/patriotyzm-jutra> [dostęp: 23.03.2017 r.].

¹⁸ Dla przykładu, według Ewy Thompson patriotyzm powinien wyrażać się przede wszystkim poprzez szacunek do demokratycznych instytucji oraz ich promowanie i nie musi oznaczać miłości do własnego kraju i rodaków. Podobnie Jürgen Habermas pisze „o tożsamości postnarodowego społeczeństwa, zawartej w przepisach ustawowych i instytucjach czysto politycznych wolnego i demokratycznego państwa”. Zob. o tym np. w: J. Itrich-Drabarek, *Etyka zawodowa*, s. 62.

¹⁹ *List Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»*, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris: Éditions du Dialogue 1975, s. 706.

²⁰ *Chrześcijański kształt patriotyzmu*, pkt 2.

²¹ *List Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»*, s. 709.

wieku później, w dokumencie *Chrześcijański kształt patriotyzmu* słusznie wypowiadają się w tym samym duchu: „Patriotyzm konkretyzuje się w naszej postawie obywatelskiej; w szacunku dla prawa i zasad, które porządkują i umożliwiają życie społeczne, jak – przykładowo – rzetelne płacenie podatków; w zainteresowaniu sprawami publicznymi i w odpowiedzialnym uczestnictwie w demokratycznych procedurach; w sumiennym i uczciwym wypełnianiu obowiązków zawodowych; pielęgnowaniu pamięci historycznej, szacunku dla postaci i symboli narodowych; w dbałości o otaczającą nas przyrodę; w zaangażowaniu w samorządność i działania licznych organizacji, w podejmowaniu różnych inicjatyw społecznych”²².

Autorzy wyżej przywoływanych dokumentów dają jednoznaczną odpowiedź na pytanie, czy chrześcijanin może być patriotą, skoro ojczyzna, ku której zmierza jest w niebie. Co ważne, przypominają, że patriotyzm wpisuje się w uniwersalny nakaz miłości bliźniego²³. Wskazując wzorzec i model dobrze pojętej miłości do ojczyzny, pasterze Kościoła słusznie piszą: „[...] najpiękniejszy wzór znajdujemy w Osobie Jezusa Chrystusa, w Jego żarliwej miłości do Jerozolimy, nad której losem płakał: «O gdybyś i ty poznało w ten dzień to, co służy pokojowi. Ale teraz zostało to zakryte przed twoimi oczami. Bo przyjdą na ciebie dni, gdy twoi nieprzyjaciele otoczą cię wałem, oblegną cię i ścisną zewsząd. Powalą na ziemię ciebie i twoje dzieci z tobą i nie zostawią w tobie kamienia na kamieniu za to, żeś nie rozpoznało czasu twojego nawiedzenia» (Łk 19,41-44)”²⁴. Toteż wydaje się, że nie ma przesady w słowach wielkiego kaznodziei, późniejszego arcybiskupa Antoniego Szlagowskiego, które wypowiedział w jednej z wielu mów pogrzebowych: „Jakaś nić tajemnicza wiąże człowieka na zawsze z jego ziemią ojczystą, z jego miejscem urodzenia. Toć już Psalmista Pański zaklinał się, a zarzekął: «jeżeli zapomnę o tobie, Jeruzalem, niech zapomniana będzie prawica moja. Niechaj przyschnie język mój do podniebienia mego, jeźlibym na ciebie nie pomniał, jeźlibym nie położył Jeruzalem na czele wszystkich pociech moich» (Ps. CXXXVI, 5-6). A wieszcz nasz natchniony z serdecznym natchnieniem śpiewał o swej Ojczyźnie oddalonej: «Ty jesteś, jak zdrowie», i piękność jej «w całej ozdobie» widział i opisywał, bo za nią tęsknił”²⁵.

Wobec powyższego, uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że chrześcijanin nie tylko może, ale powinien być patriotą. W zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej wciąż aktualna jest problematyka patriotyzmu. Również Kościół w przepowiadaniu homilijnym i katechetycznym ma nie tylko prawo, ale również obowiązek wspierać zarówno dzieci i młodzież, jak też dorosłych,

²² *Chrześcijański kształt patriotyzmu*, pkt 4.

²³ *List Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»*, s. 707; *Chrześcijański kształt patriotyzmu*, pkt 1.

²⁴ *List Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»*, s. 707.

²⁵ *Mowa nad zwłokami Ś.p. Ks. Andrzeja Retkego, [...] wygłoszona w kościele Św. Antoniego w Warszawie dnia 27 kwietnia 1907 r.*, w: *Mowy żałobne z przedmową ks. dr. kanonika Zygmunta Chelmieckiego, Redaktora Biblioteki Dziel Chrześcijańskich*, Warszawa 1909, s. 43-54.

w kształtowaniu postawy szacunku i umiłowania ojczyzny oraz motywować do angażowania się w różnego rodzaju działania, które są wyrazem oddania własnej ojczyźnie oraz gotowości do ponoszenia za nią ofiar i do jej obrony. Wynika to z jednej z podstawowych zasad katechetycznych, jaką stanowi dowartościowana po Soborze Watykańskim II zasada wierności Bogu i człowiekowi²⁶.

TREŚCI PATRIOTYCZNE W HOMILII

Homilia, jak trafnie przypomina papież Franciszek, stanowi „szczególny rodzaj [przepowiadania], ponieważ chodzi o przepowiadanie słowa w ramach celebracji liturgicznej. Stąd powinna być krótka i powinna unikać sprawiania wrażenia, że jest jakąś konferencją lub lekcją”²⁷. W tym kontekście istotne są również stwierdzenia zawarte w *Dyrektorium homiletycznym*. Autorzy tego dokumentu określając, czym homilia nie jest, wyraźnie zaznaczają, że nie jest ona kazaniem na jakiś abstrakcyjny temat, nie jest ćwiczeniem z egzegezy biblijnej, nie jest też nauką katechetyczną ani osobistym świadectwem homilisty²⁸. Katalog ten bez obawy błędu można uzupełnić stwierdzeniem, że homilia nie jest ani nie powinna być prelekcją na temat miłości do ojczyzny i patriotyzmu. Jednakże wspomniane *Dyrektorium homiletyczne* w kolejnym punkcie wyjaśnia: „Wprawdzie homilia nie jest żadną z powyższych rzeczy, lecz to nie znaczy, że dla aktualistów, egzegezy biblijnej, pouczeń doktrynalnych i osobistego świadectwa nie ma miejsca w przepowiadaniu; faktycznie mogą one być skuteczne jako elementy dobrej homilii”²⁹. Wprawdzie *Dyrektorium homiletyczne* nigdzie nie wspomina o treściach patriotycznych w homilii, jednakże również nie zawiera żadnej wzmianki, że treści takie nie mogą być podejmowane w tej szczególnej, bo stanowiącej integralną część liturgii, formie przepowiadania. O tym, że w określonych sytuacjach takie treści mogą być podejmowane świadczy nie tylko długa tradycja polskiego kaznodziejstwa patriotycznego (np. *Kazania sejmowe Piotra Skargi*³⁰, mowy narodowe ks. Antoniego Szlagowskiego³¹ oraz tegoż autora mowy żałobne³² i mowy akademickie³³).

²⁶ CT 31, 52, 59; DOK 149.

²⁷ EG 138.

²⁸ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium homiletyczne*, Poznań: Pallottinum 2015, pkt 6.

²⁹ Tamże, pkt 7.

³⁰ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, Gdańsk: Tower Press 2000, on-line: <http://biblioteka.kijowski.pl/skarga%20piotr/kazania%20sejmowe.pdf> [dostęp: 21.03.2018 r.].

³¹ Zbiór zawiera 60 mów, którymi autor uświetniał różne rocznice narodowe, takich, jak np.: *Mowa na rzecz Weteranów z roku 1863, powiedziana w kościele św. Józefa Oblubieńca dnia 17 czerwca 1917 r.*; *Mowa w setną rocznicę zgonu Tadeusza Kościuszki († 15 października 1817 r.), powiedziana*

Argumentem szczególnej wagi w analizowanej kwestii wydaje się być stwierdzenie Jana Pawła II dotyczące wartości moralnej patriotyzmu: „[...] Wchodzi on w zakres czwartego przykazania, które zobowiązuje nas, aby czcić ojca i matkę. Jest to ten rodzaj odniesienia, który język łaciński wyraża terminem «pietas», podkreślając wymiar religijny, jaki kryje się w szacunku i czci należnym rodzicom. Mamy czcić rodziców, gdyż oni reprezentują wobec nas Boga Stwórcę. Dając nam życie, uczestniczą w tajemnicy stworzenia, a przez to zasługują na cześć podobną do tej, jaką oddajemy Bogu Stwórcy. Patriotyzm zawiera w sobie taką właśnie postawę wewnętrzną w odniesieniu do ojczyzny, która dla każdego prawdziwie jest matką”³⁴. Ten tok myślenia nie pozostawia wątpliwości, co do obecności treści patriotycznych w przepowiadaniu. Sam św. Jan Paweł II wielokrotnie dał temu wyraz podczas swoich licznych pielgrzymek do ojczyzny. Swoje zatroskanie o ojczystą ziemię w sposób profetyczny wyraził już podczas pierwszej z nich, gdy na placu Zwycięstwa w Warszawie wołał: „I wołam ja, syn polskiej ziemi, a zarazem ja, Jan Paweł II papież, wołam z całej głębi tego Tysiąclecia, wołam w przeddzień Święta Zesłania, wołam wraz z wami wszystkimi: Niech zstąpi Duch Twój! Niech zstąpi Duch Twój! I odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!”³⁵. Ten wymiar patriotyczny zabrzmiał szczególnie dramatycznie w Masłowie koło Kielc, gdzie papież wołał: „Może dlatego mówię tak, jak mówię, ponieważ to jest moja matka, ta ziemia! To jest moja matka, ta Ojczyzna! To są moi bracia i siostry! I zrozumcie, wy wszyscy, którzy lekkomyślnie podchodzicie do tych spraw, zrozumcie, że te sprawy nie mogą mnie nie obchodzić, nie mogą mnie nie boleć! Was też powinny boleć! Łatwo jest zniszczyć, trudniej odbudować. Zbyt długo niszczone! Trzeba intensywnie odbudowywać! Nie można dalej lekkomyślnie niszczyć!”³⁶.

w katedrze metropolitalnej św. Jana dnia 15 października 1917 r.; *Mowa w rocznicę powstania styczniowego, wygłoszona w katedrze metropolitalnej św. Jana dnia 22 stycznia 1919 r.*; *Mowa nad trumną śp. Ks. Ignacego Skorupki, powiedziana w kościele Garnizonowym przy ulicy Długiej dnia 17 sierpnia 1920 r.* Zob. A. Szlagowski, *Mowy narodowe*, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin: Księgarnia św. Wojciecha 1924, s. 23-27, 31-36, 59-64, 106-111.

³² Zob. np. Ks. Antoni Szlagowski, *Mowa nad zwłokami Ś.p. Ks. Władysława Magnuskiego, Kanonika Kapituły Metropolitalnej Warszawskiej, byłego Regensa Seminarium, wygłoszona w katedrze Św. Jana w Warszawie d. 9 listopada 1907 roku*, w: *Mowy żałobne z przedmową ks. dr. kanonika Zygmunta Chelmskiego*, s. 33-42.

³³ Zob. np. *Mowa na Trzeciego Maja przy odsłonięciu tablicy pamiątkowej, położonej przez odrodzony Uniwersytet Warszawski w ogrodzie Botanicznym w sto dwudziestą piątą rocznicę Konstytucji, 1916 roku*, w: A. Szlagowski, *Mowy akademickie 1915-1921*, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, Warszawa: Gebethner & Wolf 1921, s. 11-13.

³⁴ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, s. 71.

³⁵ *Homilia Ojca Świętego wygłoszona na placu Zwycięstwa*, w: A. i Z. Szubowie (wstęp, diariusz i aneksy), *Pielgrzymka do Ojczyzny. Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1979, s. 50.

³⁶ *Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie (Kielce, 3 czerwca 1991)*, on-line: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/14kielce_03061991.html [dostęp: 05.04.2018 r.].

Przytoczmy jeszcze fragment homilii wygłoszonej 12 czerwca 1987 r. na Westerplatte: „Wiemy, że tu na tym miejscu, na Westerplatte, we wrześniu 1939 roku, grupa młodych Polaków, żołnierzy, pod dowództwem majora Henryka Sucharskiego, trwała ze szlachetnym uporem, podejmując nierówną walkę z najeżdżcą. Walkę bohaterską. Pozostali w pamięci Narodu jako wymowny symbol. Trzeba, ażeby ten symbol wciąż przemawiał, ażeby stanowił wyzwanie dla coraz nowych ludzi i coraz nowych pokoleń Polaków. Każdy z Was, młodzi przyjaciele, znajduje też w życiu jakieś swoje «Westerplatte». Jakiś wymiar zadań, które trzeba podjąć i wypełnić”³⁷. Papież świadomie łączy tutaj wymiar historyczny wydarzenia, które przed niemal półwieczem dokonano się na tym miejscu, z terażniejszością. Można w tym widzieć wręcz zasadę określającą w jaki sposób łączyć treści patriotyczne z głoszeniem ewangelii. Taki sposób przepowiadania homilijnego, z uwagi na jego wymiar profetyczny, nigdy się nie zdewaluje ani tym bardziej nie spotka z zarzutem szerzenia treści nacjonalistycznych. Może znaleźć też dopełnienie w przepowiadaniu katechetycznym.

NAUCZANIE RELIGII I KATECHEZA PARAFIALNA MIEJSCEM WYCHOWANIA PATRIOTYCZNEGO

Przepowiadanie katechetyczne jako istotny element duszpasterskiej i misyjnej służby Kościoła polega głównie na systematycznym głoszeniu Słowa Bożego oraz przekazie treści wiary i norm moralnych w celu rozwoju wiary uczestników szkolnych lekcji religii i katechezy parafialnej. Biorąc pod uwagę specyfikę nauczania religii w polskiej szkole i katechezy parafialnej³⁸, należy zauważyć, że w przepowiadaniu katechetycznym problematyka patriotyzmu integralnie wiąże się z wartościami chrześcijańskimi. Ma wyraźny wymiar wychowawczy. Tematyka miłości ojczyzny i jej dziedzictwa kulturowego (w tym języka, tradycji, religii) oraz troski o losy wspólnoty narodowej – jak już wyżej zauważono – ściśle związana jest bowiem z IV przykazaniem Dekalogu³⁹. Ma też swoje bezpośrednie odniesienie w takich treściach katechetycznych, jak: miłość bliźniego, prawa człowieka, różnorodność i tożsamość religijna, solidarność, odpowiedzialność za los konkretnych ludzi, otwartość na współpracę z innymi, poszanowanie i ochrona środowiska naturalnego⁴⁰.

³⁷ *Więcej mieć, czy bardziej być*, w: *«Do końca ich umiłowal»*. Jan Paweł II. Trzecia wizyta duszpasterska w Polsce 8-14 czerwca 1987 roku, red. S. Dziwisz i in., Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1987, s. 157.

³⁸ Zob. np. PDK 16-20, 69-71, 82-86.

³⁹ *Chrześcijański kształt patriotyzmu*, pkt 1.

⁴⁰ Tamże, pkt. 1, 4, 8; por. Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków: WAM 2010, s. 30-31, 41-42, 55-57, 75-77; Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej*

Stanowi istotną część merytoryczną założeń programowych edukacji religijnej w szkole i formacji chrześcijańskiej w parafii⁴¹. W szkolnym nauczaniu religii kwestie patriotyczne znajdują ukonkretnienie m.in. w korelacji z edukacją szkolną. Autorzy dokumentów programowych nauczania religii w polskiej szkole wielokrotnie odwołują się do kultury narodowej, tożsamości regionalnej i narodowej, kategorii „ojczyzny”, czyli miejsca, kultury, języka, pochodzenia, a zwłaszcza uzupełniają te treści i integrują je z wiadomościami, które uczniowie poznają w ramach zajęć szkolnych (lekcyjnych i pozalekcyjnych)⁴².

Również w założeniach programowych katechezy parafialnej, chociaż w mniejszym zakresie, obecne są kwestie patriotyczne. W ramach przygotowania dzieci i młodzieży do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej niejednokrotnie zwraca się uwagę na takie wartości, jak: wspólnota rodziny ludzkiej, miłość bliźniego, umiłowanie tego, co rodzime, solidarność, życzliwość, uczciwość, otwartość na współpracę z innymi, praca dla wspólnego dobra, jakim jest ojczyzna⁴³.

Patriotyzm w przepowiadaniu katechetycznym nie ogranicza się jednak tylko do samego przekazu określonych pojęć i wartości. Przeciwnie, obok komponentu poznawczego wyraża się również w komponencie behawioralnym i afektywnym⁴⁴. Przekaz odpowiedniej wiedzy jest niezbędny do tego, żeby katechizowani uczniowie znali i rozumieli, na czym polega autentyczna i odpowiedzialna miłość ojczyzny (w tym także wiedzieli, dlaczego jest ona tak istotna w życiu chrześcijanina i w czym przejawia się miłość do własnej ojczyzny). Bez tej odpowiedniej wiedzy nie można wspierać katechizowanych w kształtowaniu postawy ideowo-moralnej, która przejawia się w subiektywnym nastawieniu emocjonalnym wobec ojczyzny i jej dziedzictwa kulturowego, czyli w umiłowaniu ojczyzny, przywiązaniu do niej i poszanowaniu jej dziedzictwa przy jednoczesnym szacunku dla wartości innych narodów. Nie można też towarzyszyć katechizowanym w zdobywaniu umiejętności podejmowania działań zmierzających do doskonalenia samego siebie oraz ulepszenia rzeczywistości społeczno-kulturowej własnej ojczyzny bez odwołania do dobrych wzorców innych narodów⁴⁵. Wiedza na temat różnych aspektów pa-

w *przedszkolach i szkołach*, Kraków: WAM 2010, s. 14-15, 36-37, 45, 53-54, 72, 74-76, 83-84, 97-99, 123, 125, 130, 142, 146, 149, 157, 159, 163, 174, 177-178, 188, 194, 197, 212, 219.

⁴¹ Tamże; zob. także: Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski. Rada do spraw Rodziny Konferencji Episkopatu Polski, *Program katechezy parafialnej młodzieży szkół ponadgimnazjalnych*, Kraków: WAM 2004.

⁴² Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, s. 30-31, 41-42, 55-57, 75-77; Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, s. 14-15, 36-37, 45, 53-54, 72, 74-76, 83-84, 97-99, 123, 125, 130, 142, 146, 149, 157, 159, 163, 174, 177-178, 188, 194, 197, 212, 219.

⁴³ Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, s. 62-65, 104-106, 135-138.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ *Chrześcijański kształt patriotyzmu*, pkt 8-9.

triotyzmu, która jest przekazywana w nauczaniu religii i w katechezie parafialnej, wymaga powiązania z komponentami afektywnymi i behawioralnymi. Co więcej, ma być integralnie powiązana z kształtowaniem wśród katechizowanych postawy obywatelskiej. Za istotne uznać należy wzbudzanie wśród uczniów zainteresowania sprawami publicznymi, uczenie „szacunku dla prawa i zasad, które porządkują i umożliwiają życie społeczne, jak – przykładowo – rzetelne płacenie podatków [...]” czy też wdrażanie do odpowiedzialnego uczestnictwa w demokratycznych procedurach, „w sumiennym i uczciwym wypełnianiu obowiązków zawodowych”⁴⁶.

W procesie wychowania patriotycznego, który ma miejsce w nauczaniu religii i w katechezie parafialnej, ważne miejsce zajmuje odwołanie do bohaterskich postaw i czynów tych, którzy w przeszłości potrafili w obronie ojczyzny i podstawowych wartości poświęcić swoje życie⁴⁷. Chodzi tu zarówno o pielęgnowanie pamięci historycznej, jak też uczenie szacunku dla postaci i symboli narodowych oraz uwrażliwianie na model patriotyzmu gościnnego. Z tym integralnie wiąże się ukazywanie na przykładach (np. bohaterów literackich i postaci historycznych) wzorców postawy dojrzałego patriotyzmu oraz polskiej tożsamości i otwieranie katechizowanych na różne społeczności lokalne, etniczne, kulturowe, w których obecne są wartości chrześcijańskie⁴⁸. Niemniej istotne jest też tworzenie odpowiednich warunków do twórczego udziału w życiu społecznym i religijnym, wspieranie katechizowanych w odkrywaniu dziedzictwa duchowego, jakim jest ojczyzna oraz stopniowe wdrażanie do rozpoznawania prawdziwych autorytetów, okazywania szacunku i aktywnej służby ziemskiej ojczyźnie⁴⁹. W tym kontekście ważne miejsce zajmuje przechodzenie od przekazu treści do kształtowania postaw społecznych, w tym także uczenie miłości bliźniego i stopniowe wspieranie na drodze ku niebieskiej ojczyźnie⁵⁰.

ZAKOŃCZENIE

Procesy globalizacji i zjawisko społeczeństwa informacyjnego rodzą zapotrzebowanie na zintensyfikowanie zadań związanych z nauczaniem i wychowaniem patriotycznym. Ich realizacja wymaga zaangażowania różnych podmiotów, w tym także Kościoła rzymskokatolickiego. Patriotyzm jest bowiem wartością ponadczasową, integralnie związaną z Dekalogiem, a zwłaszcza z nakazem czwartego przykazania. Poszczególne elementy merytoryczne patriotyzmu, takie jak np.

⁴⁶ Tamże, pkt 4.

⁴⁷ Tamże, pkt 8-10.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, pkt 10-11.

⁵⁰ Tamże.

odpowiedzialność za losy najbliższych, codzienna obywatelska uczciwość, gotowość do służby, poświęcenie na rzecz dobra wspólnego, koleżeństwo, sumienność w wypełnianiu codziennych obowiązków, współpraca z innymi na rzecz dobra wspólnego są realizacją orędzia ewangelicznego. Stąd też w przepowiadaniu homilijnym i katechetycznym nie może zabraknąć treści patriotycznych. Przekaz wiedzy bez kształtowania postaw społecznych jest jednak bezwartościowy. Ważne zatem wydaje się również wychowanie patriotyczne, które wyraża się m.in. w motywowaniu do podejmowania różnych form aktywności społecznej oraz stwarzaniu okazji do praktykowania konkretnego uniwersalnego nakazu miłości Boga i człowieka.

Niewątpliwie wyzwaniem, które należy podjąć, jest większe zaangażowanie rodziny i szkoły w proces wychowania patriotycznego. Dlatego też, zwłaszcza w przepowiadaniu homilijnym, warto uwrażliwiać rodziców i dziadków na problematykę codziennego i obywatelskiego patriotyzmu, który wymaga odwagi i heroizmu oraz motywować do świadomego zaangażowania w kształtowanie tożsamości narodowej młodego pokolenia.

PATRIOTYZM JAKO WARTOŚĆ W PRZEPOWIADANIU HOMILIJNYM I KATECHETYCZNYM – KONTEKST POLSKI

Streszczenie

Temat podjęty w zaprezentowanym artykule wpisuje się w szerszą dyskusję na temat suwerenności i patriotyzmu, która zintensyfikowała się w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Nawiązuje też do aktualnej tematyki wychowania patriotycznego dzieci i młodzieży, w którego realizację, obok rodziny i szkoły, angażuje się również Kościół (np. w ramach szkolnych lekcji religii, katechezy parafialnej, duszpasterstwa specjalistycznego). Podejmując problematykę określoną w tytule, najpierw zwrócono uwagę na zagadnienie, czy w zmienionym kontekście historycznym mówienie o patriotyzmie i postawie patriotycznej ma jeszcze sens oraz czy chrześcijanin w ogóle może (powinien) być patriotą. Poszukując odpowiedzi na tak postawione pytanie, odwołano się przede wszystkim do *Listu Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie»* napisanego z okazji dwustolecia pierwszego rozbioru Polski oraz Dokumentu Konferencji Episkopatu Polski przygotowanego przez Radę ds. Społecznych pt. *Chrześcijański kształt patriotyzmu*. Dopiero na tym tle poszukiwano odpowiedzi na pytanie o obecność treści patriotycznych w przepowiadaniu homilijnym i katechetycznym. Jako modelowe w tym względzie przytoczono homilie wygłaszane przez św. Jana Pawła II podczas pielgrzymek do ojczyzny. Zwrócono też uwagę na założenia programowe nauczania religii w szkole i katechezy parafialnej, które wielokrotnie odwołują się do wartości jaką stanowi patriotyzm, podkreślając znaczenie kształtowania postawy szacunku i miłości wobec ojczyzny i jej dziedzictwa kulturowego oraz motywowania do aktywnego udziału w życiu społecznym.

Słowa kluczowe: patriotyzm, wartości, homilia, katecheza, ewangelizacja, duszpasterstwo, nauki społeczne.

PATRIOTISM AS A VALUE IN HOMILIES AND CATECHESIS – THE POLISH
CONTEXT

Summary

The subject matter dealt with in this article fits into a broader discussion on sovereignty and patriotism, which has intensified since Poland's accession to the European Union. It is also associated with the topical issue of patriotic education of children and adolescents, in which the Church engages along with the family and the school (e.g. as part of religion lessons, parochial catechesis, specialist pastoral work). When taking up the subject matter described in the title, the author first focused on whether now, in a changed historical context, speaking about patriotism and patriotic attitudes is still sensible and whether a Christian can (should) be a patriot. When seeking an answer to this question, a reference was made mainly to the Letter of the Polish Episcopate *On Christian Patriotism*, issued on the 200th anniversary of the first partition of Poland, and to the document of the Conference of the Polish Episcopate prepared by the Council for Social Matters, entitled *The Christian Shape of Patriotism*. It was against this background that an answer was sought to the question about patriotic content in homilies and catechesis. Homilies delivered by St. John Paul II during his pilgrimages to his homeland were used as a model in this regard. The basic assumptions of the religion teaching syllabus for schools and parochial catechesis, which refer at multiple points to patriotism as a value, emphasising the importance of developing an attitude of respect and love for one's homeland and its cultural heritage, as well as a motivation to actively participate in social life, were also discussed.

Keywords: patriotism, values, homilies, catechesis, evangelization, ministry, social sciences.

PATRIOTISMUS ALS WERT IN DER HOMILETISCHEN UND KATECHETISCHEN
VERKÜNDIGUNG – POLNISCHER KONTEXT

Zusammenfassung

Das im vorliegenden Artikel behandelte Thema fügt sich in eine breitere Diskussion über die Souveränität und Patriotismus ein, die in Folge der Eingliederung Polens in die Europäische Union intensiviert wurde. Das Thema verbindet sich auch mit der aktuellen Thematik der patriotischen Kinder- und Jugendziehung, in derer Realisierung sich, neben der Familie und der Schule, auch die Kirche engagiert (z.B. im Rahmen des schulischen Religionsunterrichts, der Gemeindekatechese bzw. der speziellen Seelsorge). Bei der Behandlung der Titelproblematik wurde zuerst die Frage gestellt, ob die Rede vom Patriotismus und von der patriotischen Erziehung in einem veränderten historischen Kontext überhaupt noch einen Sinn hat und ob ein Christ ein Patriot sein darf (soll). In der Suche nach einer Antwort wurden vor allem der Brief der polnischen Bischöfe *Über den christlichen Patriotismus*, der aus Anlass des zweihundertsten Jahrestages der ersten Teilung Polens veröffentlicht wurde, aber auch das Dokument, vorbereitet durch den Sozialrat der Polnischen Bischofskonferenz, *Die christliche Gestalt des Patriotismus* herbeigerufen.

Erst auf diesem Hintergrund wurden Antworten auf die Frage über patriotische Inhalte in der homiletischen und katechetischen Verkündigung gestellt. Als modelhaft in dieser Beziehung wurden die Homilien von Johannes Paul II. während seiner Pilgerreisen nach Polen herbeigerufen. Die Aufmerksamkeit wurde auch auf die Programmgrundlagen des schulischen Religionsunterrichts sowie der Gemeindekatechese gelegt, in denen an vielen Stellen Patriotismus als Wert zur Sprache kommt, indem die Wichtigkeit der Herausbildung von Haltung der Achtung und der Liebe gegenüber dem Vaterland und seinem Kulturerbe sowie der Motivierung zur aktiven Teilnahme am gesellschaftlichen Leben, betont wurde.

Schlüsselworte: Patriotismus, Werte, Homilie, Katechese, Evangelisierung, Seelsorge, Sozialwissenschaften.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz M., *Pieśń o Rolandzie*, w: EK, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin: TN KUL 2011, kol. 536-537.
- Adamczyk M., Chrzastowska B., Pokrzywniak J.T., *Starożytność – oświecenie. Podręcznik literatury dla klasy pierwszej szkoły średniej*, Warszawa: WSiP 1987.
- Budnik R., Góra M. (red.), *Polska w nowej Europie: 10 pytań o przyszłość na temat członkostwa Polski w Unii Europejskiej wypowiadają się M. Zieliński [et al.]*, Gliwice: Wydawnictwo „Wokół nas” 2002.
- Chrześcijański kształt patriotyzmu. Dokument przygotowany przez Radę ds. Społecznych przyjęty na 375. Zebraniu Plenarnym Konferencji Episkopatu Polski dnia 14 marca 2017 r.*, on-line: <http://episkopat.pl/chrzescijanski-ksztalt-patriotyizmu-dokument-konferencji-episkopatu-polski-przygotowany-przez-rade-ds-spolecznych/> [dostęp: 13.03.2018 r.].
- Dziwisz S. i in. (red.), *«Do końca ich umiłował». Jan Paweł II. Trzecia wizyta duszpasterska w Polsce 8-14 czerwca 1987 roku*, Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1987.
- Homilia Ojca Świętego wygłoszona na placu Zwycięstwa*, w: A. i Z. Szubowie (wstęp, diariusz i aneksy), *Pielgrzymka do Ojczyzny. Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 1979, s. 50.
- Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie (Kielce, 3 czerwca 1991)*, on-line: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/14kielce_03061991.html [dostęp: 05.04.2018 r.].
- Itrich-Drabarek J., *Etyka zawodowa funkcjonariuszy służb państwowych*, Warszawa: Difin 2016.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska o katechizacji w naszych czasach «Catechesi tradendae» (16.09.1979)*, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo M 1996, s. 3-64.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Znak 2005.
- Kołąkowski L., *Niepewność epoki demokracji*, Kraków: Znak 2014.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków: WAM 2001.

- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków: WAM 2010.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Program katechezy parafialnej młodzieży szkół ponadgimnazjalnych*, Kraków: WAM 2004.
- Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski., *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków: WAM 2010.
- Kongregacja do Spraw Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji* (15.08.1997), Poznań: Pallottinum 1998.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium homiletyczne*, Poznań: Pallottinum 2015.
- Krzyżanowski J., *Historia literatury polskiej*, Kraków: PIW 1974.
- Lasecka-Zielak J., *Wallenrodyzm, w: Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław: Ossolineum 2002, s. 995.
- Leon XIII, *Encyklika Sapientiae christianae*, tłum. pol. on-line: http://www.nonpossumus.pl/encykliki/Leon_XIII/sapientiae_christianae/sc.php [dostęp: 17.03.2018 r.].
- List Episkopatu Polski «O chrześcijańskim patriotyzmie», w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris: Éditions du Dialogue 1975, s. 706-709.
- Michalik M., *Patriotyzm – tradycja i współczesność*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1979.
- Mowy żałobne z przedmową ks. dr. kanonika Zygmunta Chelmieckiego*, Warszawa: Redaktora Biblioteki Dzieł Chrześcijańskich 1909.
- Muzeum Historii Polski, *Patriotyzm Jutra*, on-line: <http://muzhp.pl/pl/c/1532/patriotyzm-jutra> [dostęp: 23.03.2017 r.].
- Papież Franciszek, *Adhortacja apostołska głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie «Evangelium gaudium»* (24.11.2013), Kraków: WAM 2013.
- Skarga P., *Kazania sejmowe*, Gdańsk: Tower Press 2000, on-line: <http://biblioteka.kijowski.pl/skarga%20piotr/kazania%20sejmowe.pdf> [dostęp: 21.03.2018 r.].
- Skorowski H., *Patriotyzm wyzwaniem współczesności*, „Niepodległość i Pamięć” 22/1 (2015), s. 9-38.
- Szczurkowska J., *Ja patriota: psychologia patriotyzmu*, Warszawa: Difin 2016.
- Szlagowski A., *Mowy narodowe*, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin: Księgarnia św. Wojciecha 1924.
- Szlagowski A., *Mowy akademickie 1915-1921*, Warszawa: Gebethner & Wolf, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha 1921, s. 11-13.
- Wiszowaty E. (red.), *Państwa – Kościoły – Policje w integrującej się Europie*, Szczytno: Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie 2007.
- Za wolność naszą i waszą*, on-line: https://pl.wikipedia.org/wiki/Za_wolno%C5%9B%C4%87_nasz%C4%85_i_wasz%C4%85 [dostęp: 17.03.2018 r.].

